

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Alfred Wichenhäuser, Einleitung in das Neue Testament, Verlag Herder, Freiburg i. Br. 1953 (σολ. XV + 420).

Ἡ ρωμαιοκαθολικὴ βιβλικὴ ἐπιστὴμὴ ἔχει ἀναμφιβόλως ἐπιτελέσει σπουδαιότητας προόδους, μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1893 δημοσιεύσεως τῆς περιπόστου Ἐγκυκλίου *Providentissimus Deus* τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ ΙΓ'. Δεῖγμα δὲ περιφανὲς τῶν προόδων τούτων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Κ. Διαθήκης ἀποτελεῖ καὶ ἡ παροῦσα «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ. Διαθήκην» τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Freiburg καθηγητοῦ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς κ. Α. Wickenhauser, ἀποβλέποντος εἰς τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς εἰς πολλὰς ἐκδόσεις κυκλοφορησάσης συντόμου Εἰσαγωγῆς τοῦ καθηγητοῦ J. Sickenberger († 1945), τῆς ὁποίας εἶναι κατὰ πολὺν διεξοδικωτέρα ἢ παροῦσα Εἰσαγωγή. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς Εἰσαγωγῆς ταύτης ἐξετάζονται, ὡς συνήθως, ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἔργον καὶ ἡ ἱστορία τοῦ μαθήματος καὶ ἀναγράφονται τὰ σπουδαιότερα βοηθήματα διὰ τὴν μελέτην τῆς Κ. Διαθήκης (1-13). Τὸ ἔργον ἔπειτα, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν σήμερον συνήθειαν, διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη. Τὸ Α' μέρος εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τοῦ κανόνος τῆς Κ. Δ. (σ. 14-45)· τὸ Β' εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου αὐτῆς (κώδικες, παραθέσεις χωρίων τῆς Κ. Δ. ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησι. γραμματείᾳ καὶ παλαιαὶ μεταφράσεις σ. 46-109). Ἐν δὲ τῷ Γ' κυρίῳ μέρει, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν εἰδικὴν Εἰσαγωγήν, ἐξετάζονται διεξοδικώτατα τὰ ἐπὶ μέρους βιβλία τῆς Κ. Δ. (110-405). Ἐν τέλει παρατίθενται βιβλιογραφικαὶ τινες προσθήκαι καὶ πίνακες προσώπων καὶ πραγμάτων (406-420). Ἰδιαζόντως στρέφει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ πῶς θὰ ἐνημερώσῃ ὅσον ἔνεστι ἀντικειμενικώτερον τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ νεώτατα προβλήματα τῆς ἐπιστῆμης τῆς Κ. Δ., πῶς θὰ ἐκθέσῃ πληρέστερον τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν λογοτεχνικὴν οἰκονομίαν τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Κ. Δ., ὡς καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Κανόνος, ἧς ἡ γνῶσις τυγχάνει ἀπαραίτητος πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τὴν κατάλληλον χρῆσιν τοῦ κριτικοῦ ὄπλισμοῦ τῶν ἐγχειριδίων ἐκδόσεων τῆς Κ. Δ. Ἡ ὑπὸ τοῦ συγγρ. ἀκολουθουμένη ἐν τῇ ἐξέτασει τῶν ζητημάτων τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς γραμμὴ εἶναι μᾶλλον ἢ λεγομένη «προοδευτικὴ», συμπύπτουσα σχεδὸν πρὸς τὴν γραμμὴν τῶν συντηρητικωτέρων διαμαρτυρομένων ἐξηγητῶν, ἃν καὶ τινες τούτων ἐμφανίζονται ἐνιαχοῦ συντηρητικώτεροι αὐτοῦ. Οὕτω π. χ., ἂν καὶ ὁ συγγραφεὺς παραδέχεται ὅτι δὲν ἐδόθη εἰσεῖν ἰκανοποιητικὴ λύσις εἰς τὸ συνοπτικὸν πρόβλημα, οὐχ ἤττον ὁμως φαίνεται προσκλίνων μᾶλλον εἰς τὴν περὶ δύο πηγῶν

θεωρίαν, δεχόμενος τὴν προτεραιότητα τοῦ Μάρκου καὶ τὴν ὑπαρξιν καὶ ἑτέρας κοινῆς πηγῆς, ἐξ ἧς ἤντησε κατ' αὐτὸν ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ Λουκᾶς, ἐν ᾧ ὑπὸ συγχρόνων διαμαρτυρομένων ἑρευνητῶν ἀμφισβητεῖται ἡ βασιμότης τῶν τοιούτων ἰσχυρισμῶν¹. Προκειμένου περὶ τῆς Β' Πέτρου δὲν ὑποστηρίζει μὲν τὴν ψευδωνυμίαν, διαφαίνεται δ' ὅμως ἡ πρὸς τὴν γνώμην ταύτην προτίμησις αὐτοῦ, ἐνῶ οἱ διαμαρτυρόμενοι Zahn, Wohlenberg, Grosch κ. ἄ. ἐμμένουσιν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνησιότητος αὐτῆς. Ἐπίσης προκειμένου περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου φαίνεται μᾶλλον προσκλίνων πρὸς τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς ἀποστολικότητος αὐτῆς, ἧς ἔχονται καὶ ὁ Zahn καὶ ὁ Feine καὶ ὁ Behm καὶ ὁ Michaelis καὶ ἄλλοι σύγχρονοι καὶ ἔγκριτοι διαμαρτυρόμενοι ἐξηγηταί.

Κατὰ τᾶλλα ἡ νέα αὕτη Εἰσαγωγή διακρίνεται διὰ τε τὴν ἐμβριθεῖαν ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν πραγμάτων, ἀποδιδομένης πολλῆς προσοχῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, παρατιθεμένων δὲ πασῶν τῶν ἀντιθέτων γνώμων μετὰ τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ ἐπιχειρημάτων, καὶ διὰ τὴν μεθοδικότητα ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῶν ζητημάτων καὶ τὴν σαφήνειαν ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῶν, ὡς καὶ διὰ τὴν πλήρη ἐνημερότητα εἰς τὴν ὑπάρχουσαν γραμματείαν. Τοιαύτη δὲ οὕσα ἡ Εἰσαγωγή αὕτη ἀποτελεῖ σπουδαιότατον βοήθημα εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Διαθήκης οὐ μόνον διὰ τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ τοὺς Ὀρθοδόξους Θεολόγους.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΓΗΣ

Studia Paulina, In honorem Johannis De Zwaan Septuagenario. Haarlem. De Erven F. Bohn 1953 (σελ. VIII + 245).

Ὁ μετὰ χεῖρας τόμος ἐκδίδεται τῇ συνεργασίᾳ μαθητῶν καὶ παντοδασκῶν συναδέλφων καὶ φίλων τοῦ ἐπιφανοῦς Ὀλλανδοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἑρμηνείας τῆς Κ. Διαθήκης ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Leiden ἐπὶ τῇ ἑβδομηκοστῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ. Αἱ ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ συμπεριλαμβανόμεναι πραγματεῖαι ἀναφέρονται, συμφώνως τῷ τίτλῳ αὐτοῦ, εἰς τὸν Ἀποστ. Παῦλον καὶ εἶναι αἱ ἐξῆς: 1) *C. Barrett* (Durham) Paul and the «Pillar» Apostles, 2) *M. Blacls* (Edinburgh) The Text of the Peshitta Tetraevangelium, 3) *P. Bratsiotis* Paulus und die Einheit der Kirche, 4) *B. Bullmann* (Marburg) Ignatius und Paulus, 5) *I. Kenneth Clark* (Durham U.S.A.) Textual Criticism and Doctrine, 6) *H. Clavier* (Strasbourg), La santé de l'Apôtre Paul, 7) *N. Dahl* (Oslo) Die Messianität Jesu bei Paulus, *C. Dodd* (Cambridge) Ἐννομος Χριστοῦ, 9) *J. Doeve* (Holwierde) Some notes with reference to τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ in Romans III 2, 10) *A. Geysler* (Pretoria) Paul, the aposrolic decree and the liberals

1. Βλέπε π.χ. *B. C. Butler*, The Originality of St. Mathew (Cambridge 1951).

in Corinth, 11) *F. Groscheide* (Amsterdam) The Pauline Epistles as Kerygma, 12) *J. Jeremias* (Göttingen) Zur Gedankenführung in den Paulinischen Briefen 13) *T. Manson* (Manchester) 2 Kor. 2¹⁴⁻¹⁷. Suggestions towards an Exegesis, 14) *Ph. Menoud* (Neuchatel), L'écharde et l'ange satanique (2 kor. 12,7), 15) *R. Reicke* (Uppsala) Der Geschichtliche Hintergrund des Apostelkonzils und der Antiochea- Episode (Gal. 2, 1-44), 16) *G. Sevenster* (Leiden) De wijding van Paulus en Barnabas, 17) *J. N. Sevenster* (Amsterdam) Some remarks on the γυμνός in II Kor. v 3,18) *W. van Unnik* (Utrecht) Reisepläne und Amen-sagen, Zusammenhang und-Gedankenfolge in 2 Kor. 15-24, 19) Curriculum Vitae, 20) Bibliografie van Prof. Dr J. De Zwaan.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Henri de Lubac Méditation sur l'Église. Aubier. Édition Montaigne Paris 1953 (σ. 288).

Τὸ μετὰ χεῖρας σπουδαιότατον ἔργον τοῦ γνωστοῦ ἐπιφανοῦς Ρωμαιο-καθολικοῦ καθηγητοῦ, περιλαμβανόμενον ἐν ταῖς ὑπὸ τὸν τίτλον *Théologie Édididoménais* ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἱησοῦϊτῶν τῆς Lyon-Fourvière μελέταις καὶ ἀπευθυνόμενον πρὸς εὐρύτερον τοῦ στενοῦ θεολογικοῦ ἐκκλησιαστικὸν κοινόν, καὶ δῆ, οὐ μόνον τὸ ὁμόδοξον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἑτερόδοξον, χωρὶς νὰ εἶναι συστηματικὴ ἐκκλησιολογία, ὑπερβαίνει τὰ πλαίσια τοῦ λιτοῦ τίτλου *Méditation*, ὃν φέρει, καὶ εἶναι διηρημένον εἰς ἐννέα κεφάλαια. Ἐν τῷ α'. κεφ. ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα, ὅτι «ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον», φέρον πρὸς τῇ σκοτεινῇ καὶ τὴν φωτεινῇ ὄψιν αὐτοῦ. Αὐτὴ εἶναι ὁ διαρκὴς μάρτυς τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ κήρυξ τοῦ ζῶντος Θεοῦ (σ. 9-38). Ἐν τῷ β'. κεφ. ἐπιγραφόμενῳ «αἱ διαστάσεις τοῦ μυστηρίου τούτου» ἐξετάζονται ἡ καθολικότης καὶ ἡ παγκοσμιότης, τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς Ἐκκλησίας (σ. 39-64), Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐξετάζονται αἱ δύο ὄψεις τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας, ἥτις ἔχει διπλὴν τὴν φύσιν, θεῖαν καὶ ἀνθρωπίνην, ἀόρατον καὶ ὄρατὴν, ὡς διπλὴ ἦτο καὶ ἡ φύσις τοῦ Θεανθρώπου (σ. 65-96). Ἐν τῷ δ' κεφ. ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα ὅτι «ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστίᾳ» ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴν καρδίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τονίζεται, ὅτι «εἶναι ἡ Ἐκκλησία ἥτις ποιεῖ τὴν Θ. Εὐχαριστίαν, ἀλλ' ὡσαύτως, εἶναι ἡ Θ. Εὐχαριστία ἥτις ποιεῖ τὴν Ἐκκλησίαν» (97-114). Ἐν τῷ ε' κεφ. ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ θέσεως τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῶν κινδύνων τῆς μετὰ τοῦ κόσμου συνδέσεως αὐτῆς, μετὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν ἀγώνων αὐτῆς (125-156). Ἐν τῷ σ' κεφ. ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ Ἰ. Χριστοῦ, ὡς καὶ ὁ Ἰ. Χριστὸς εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ (157-181). Ἐν τῷ ζ' κεφ. μετὰ θερμότητος ἀμιλλωμένης πρὸς τὴν ἐμβρίθειαν τῆς σκέψεως διασαφίζεται ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ

Ἐκκλησία εἶναι ἡ μήτηρ τῶν πιστῶν καὶ ἀναδεικνύονται τὰ πρὸς ἐκείνην καθήκοντα αὐτῶν (182 - 211). Ἐν τῷ η' κεφ. ἐξετάζονται μετὰ πολλῆς λεπτότητος ἅμα καὶ εἰλικρινείας οἱ ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας πειρασμοὶ τῶν πιστῶν καὶ δεικνύονται τὰ μέσα τῆς ὑπερνικῆσεως τῶν πειρασμῶν τούτων (213 - 240). Τέλος ἐν τῷ θ' κεφ. καταδεικνύεται ἡ στενὴ σχέσηις μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Παρθένου, ἔναντιον τῶν ὁποίων ἀπὸ κοινοῦ στρέφονται οἱ δισταγμοὶ καὶ αἱ μομφαὶ ἐκ μέρους τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παραδεδομένην πίστιν, ἣτις ἀναγνωρίζει εἰς ἀμφοτέρους ἀνάλογον μέρος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς σωτηρίας. Ἡ δὲ ὅλη μελέτη κατακλείεται διὰ τοῦ δοξαστικοῦ τῶν ἀποστίχων τοῦ Μεγάλου ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπερ ὁ κ. de Lub. χαρακτηρίζει ὡς «μεγάλην ἀπελευθερωτικὴν πρόσκλησιν» ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας· «Δεῦτε λαοὶ τὴν τρισυπόστατον θεότητα προσκυνήσωμεν, Υἱὸν ἐν τῷ Πατρὶ σὺν ἀγίῳ Πνεύματι κλπ.».

Τὸ ὑπέροχον τοῦτο ἔργον, συνταχθὲν καθ' ὃν χρόνον ὁ σοφὸς συγγραφεὺς αὐτοῦ διήνυε περίοδον σκληρᾶς δοκιμασίας ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἀφ' οὗ προηγουμένως εἶχε γίνεαι στόχος ἐπιθέσεων ἐκ μέρους ὠρισμένων δομοδόξων αὐτοῦ ἐπὶ νεωτερισμῶ, ἀποτελεῖ θεομὴν καὶ ἐν ταῦτῳ εὐγλωττάτην καὶ σοφὴν ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ Ἐκκλησίαν, ὁμολογίαν ἣτις εἶναι συγχρόνως καὶ σπουδαιότητὴ συμβολὴ εἰς τὴν σύγχρονον οἰκουμενικὴν συζήτησιν περὶ τοῦ θεμελιωδέστατου θέματος τῆς Ἐκκλησιολογίας καὶ ἀσφαλῶς θὰ τύχη τῆς ἰδιαίτης προσοχῆς ἐκ μέρους καὶ τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας, (ὡς ἔτυχε καὶ ἐκ μέρους τῆς Προτεσταντικῆς)¹, ὅσα καὶ ἐὰν εἶναι τὰ σημεῖα ἐφ' ὧν δὲν δύναται νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὸν ρωμαιοκαθολικὸν συγγραφέα ὁ Ὁρθόδοξος θεολόγος. Πάντως εἶναι τοσαῦτα τὰ σημεῖα τῆς ἐνταῦθα ἀναπτυσσομένης ἐκκλησιολογίας, ἅτινα συμπίπτουσιν πρὸς τὴν σχετικὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ τοσαύτη ἡ ἐμβροίθεια τῆς ἐξετάσεως τοῦ θέματος, ἡ σαφήνεια καὶ ἡ χάρις τῆς ἐκθέσεως καὶ ἡ ἐνημερότης περὶ τε τὰς πηγὰς, περὶ τε τὴν πατερικὴν καὶ τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν νεωτέραν καὶ τὴν σύγχρονον ρωμαιοκαθολικὴν καὶ προτεσταντικὴν γραμματείαν, ὥστε νὰ ἐπιβάλληται ἡ θεομὴ σύστασις πρὸς τοὺς Ὁρθοδόξους θεολόγους, ὅπως ἀποκτήσωσι τὸ βιβλίον καὶ ἐντρυφήσωσιν εἰς αὐτό.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Wilhelm Vischer, Der neue Staat «Israel» und der Wille Gottes. Verlag Fr. Reinhardt. Basel. 1953 (σ. 64).

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας τεύχει ὁ Ἑλβετὸς καθηγητῆς τῆς ἐρμηνείας τῆς Π. Δ. ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Montpelier, γνωστότατος διὰ τὴν ἐπανα-

1. Βλ. πρὸς τοὺς ἄλλοις *Gabr. Widmer* ἐν *Revue de Théol. et de Philos.* 1954 σ. 55 - 61.

φορὰν τῆς προσοχῆς τοῦ συγχρόνου θεολογικοῦ κόσμου, ἰδίᾳ τοῦ προτεσταντικοῦ ἐπὶ τὴν χριστολογικὴν κατανόησιν τῆς Π. Διαθήκης, ἀσχολεῖται ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς περὶ τὸ τοσοῦτον ἀπασχολοῦν τὴν σύγχρονον χριστιανικὴν συνειδησιν ζήτημα τῆς μετὰ 2000 περίπου ἔτη προσφάτου ἐπανιδρύσεως τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ κράτους. Ἄρχεται ἀπὸ συντόμου ἱστορικῆς ἐπισκοπήσεως τῆς κινήσεως, ἣτις κατέληξεν εἰς τὸ ἐν λόγῳ γεγονός μετὰ τῶν τριῶν κυρίων αὐτῆς σταθμῶν (ἐμφάνισις Σιωνισμοῦ 1897 — διακήρυξις Balfour 2-11-1917 — διακήρυξις ἰδρύσεως τοῦ νέου κράτους 14-5-48). Ἐπειτα θέτει τὸ κύριον ζήτημα, ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γῆ ἐπανιδρύσεως Ἰσραηλιτικοῦ κράτους, ὅπερ ζήτημα προσπαθεῖ νὰ λύσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐν τῇ Βίβλῳ λόγου τοῦ Θεοῦ μετὰ συμπαθείας πρὸς τὸν λαὸν τῆς ἐπαγγελίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ χριστιανικῆς ἀντικειμενικότητος καὶ εἰλικρινοῦς πραγματισμοῦ. Ἡ δὲ ἀπάντησις εἰς τὸ φλέγον τοῦτο ζήτημα εἶναι, ὅτι ὁ Ἰσραήλ ἔξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ θεῖον προορισμὸν ἐν τῷ κόσμῳ, διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὁποίου ἀπαιτεῖται, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς Βασιλέα αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἀπαντήσῃ ταύτῃ ὑπάρχει ἡ ὀριστικὴ λύσις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ προβλήματος, ὅπερ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς λυθὲν μόνον διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἐκ τῶν πολλαπλῶν δυσχερειῶν τῶν ἐπιπροσδουσῶν εἰς τὴν λύσιν αὐτοῦ ἢ σπουδαιότερα εἶναι ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ κρίσις.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Sources Chrétiennes, Collection dirigée par H. de Lubac et J. Daniélou. Basile de Césarée, Homélie sur L'Hexaéméron, Text Grec, introduction et traduction et notes de St. Giet. Les éditions du Ccrf. Paris 1949 (σ. 540). Clément d'Alexandrie Les Stromates. Stromate II Introduction et notes de P. Camelot, Text Grec et traduction de Cl. Mondésert 1954 (σ. 146). Origène Homélie sur le Cantique. Introduction, traduction et notes de O. Rousseau 1954 (σ. 114).

Συνεχίζεται μετὰ ζήλου ἢ ὑπὸ τὸν τίτλον Sources Chrétiennes γαλλικῆ ἔκδοσις ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, ἑλληνικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ λατινικῶν μετ' εἰσαγωγῶν σημειώσεων καὶ παραθέσεως διαφεροσῶν γραφῶν καὶ γλαφυρῶν μεταφράσεων. Τῆς ἐκδόσεως τῶν θεσπεσιῶν διμιλίων τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὴν Ἑξαήμερον ἐπεμελήθη ὁ καθηγητῆς τοῦ ἐν Στρασβούργῳ πανεπιστημίου κ. Giet, τοῦ ὁποίου συνιστῶμεν τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰς πλουσίας σημειώσεις. Τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Β' Στρωματίων Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας ἐπεμελήθη ὁ ἀπὸ ἐτῶν ἀσχολούμενος περὶ τὸ σπουδαιότατον τοῦτον ἐκκλησ. συγγραφέα καθηγητῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λυῶνος κ. Cl. Mondésert, ἐφοδιάσας αὐτὴν καὶ διὰ γλαφυρᾶς μεταφράσεως, τοῦ κ. Camelot συγγραψάντος τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰς διαφωτιστικὰς σημειώσεις. Τέλος τῆς ἐκδόσεως τῶν περισπουδάζτων διὰ τὴν

μελέτην τῶν πηγῶν τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ ὁμιλιῶν τοῦ Ὁριγένους εἰς τὸ Ἄσμα ἐπεμελήθη ὁ Dom Rousseau, ἐφοδιάσας αὐτὴν δι' ἐμπεριστατωμένης εἰσαγωγῆς καὶ καλῆς μεταφράσεως καὶ πολυτίμων σημειώσεων. Ὡς ἐτονίσασμεν καὶ ἄλλοτε, αἱ ἐκδόσεις αὗται περιποιοῦσι τιμὴν εἰς τὴν Γαλλικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐπιστήμην, ἐν αἷς διασώζεται ἀκμαία ἢ πατροπαράδοτος ἀγάπη πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἐκκλησιαστικοὺς πατέρας.

Π. Ι. ΜΗΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἀκολουθία καὶ Βίος τῆς Ὁσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ μητρὸς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας, ψαλλομένη τῇ 19ῃ Φεβρουαρίου. Ἀναστυχθεῖσα καὶ διορθωθείσα ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ρωγῶν Διονυσίου Ψαριανοῦ. Μετ' εἰσαγωγῆς Ν. Β. Τωμαδάκη, τακτικοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1953, σσ. 64-16 (Μουσικὸν παράστημα).

Λίαν ἐπαινετὴ καὶ εὐπρόσδεκτος ἡ ἀνωτέρω «Ἀκολουθία», ὀφειλομένη εἰς τε τὸν ἱερὸν ζῆλον τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ρωγῶν κ. Διονυσίου (Ψαριανοῦ) πρὸς κάλυψιν πρακτικῶν ἀναγκῶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, μάλιστα δὲ ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ λειτουργικὰ καθόλου καὶ ὑμνολογικὰ διαφέροντα τούτου, ὧν περ σεμνὸς θεράπων τυγχάνει. Ὁ ἄριστος τῶν βυζαντινογράφων καλλιτεχνῶν κ. Φώτης Κόντογλου εἰργάσθη διὰ τὴν καλαίσθητον ἐμφάνισιν τοῦ ἐξωφύλλου καὶ διὰ τὴν φιλοτέχνησιν τῶν ἐκτὸς κειμένου τὸ ὄλον ἔργον κοσμουσῶν δύο ὠραιότατων ὁλοσελίδων εἰκόνων τῆς ὀσιομάρτυρος Φιλοθέης. Ὁ δὲ συιάδελφος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης εἰσηγούμενος τὸ ἔργον, παρέχει σύντομον, ἀλλὰ καὶ λίαν περιεκτικὸν καὶ ὠφέλιμον διὰ τὸν ἀναγνώστην «προλογικὸν σημείωμα». Ἀρχόμενος τοῦ προλόγου του ὁ κ. Τωμαδάκης, ὡς ἐξῆς αἰτιολογεῖ τὴν νέαν δημοσίευσιν τῆς Ἀκολουθίας τῆς Ἀθηναίας ὀσιομάρτυρος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος : «Προφανῆς ἦτο ἡ ἔλλειψις τῆς Ἀκολουθίας καὶ τοῦ Βίου τῆς Ἁγίας Φιλοθέης. Οὐ μόνον διότι αἱ τελευταῖαι ἐκδόσεις (1923, 1946), πρόχειροι κατὰ τὰ ἄλλα καὶ γέμουσαι σφαλμάτων, εἶχον ἐξαντληθῆ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ Ἀκολουθία τοῦλάχιστον ἔπρεπε ν' ἀναθεωρηθῆ καὶ ἐξωραϊσθῆ διὰ τροπαρίων καὶ μελῶν ἀναλόγων πρὸς τὴν ἀθλησιν καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς ὀσιομάρτυρος... Τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀντελήφθη, κατὰ τύχην ἀγαθὴν, ὁ ἐμὸς φίλος καὶ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ὑμνογραφίας θεράπων, Ἐπίσκοπος Ρωγῶν καὶ Πρωτοσύγκελλος τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν κύριος Διονύσιος Ψαριανός, ὁ ὁποῖος καὶ ἀνέλαβεν ἀφ' ἐνὸς ν' ἀναπληρώσῃ τὰ ἐλλείποντα καὶ ἐξ ἄλλου νὰ διορθώσῃ τὰ κακῶς ἔχοντα, ὥστε ἡ Ἀκολουθία, ἀνακαινιζομένη, στιχηδὸν διατεταγμένη, ὅλη νέα ἐξ ὑπαρχῆς, πλὴν τῶν δύο Κανόνων, οἵτινες καὶ αὐτοὶ διορθώθησαν κατὰ τε τὸ μέτρον καὶ τὸ νόημα πολλαχοῦ, νὰ ἐπανεκδοθῆ. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται σήμερον, ἐγκρίσει καὶ εὐλογία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου». Κατὰ ταῦτα ἡ Ἀκολουθία αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῆ ἀναδημοσίευσις τοῦ κειμένου παλαιότερων Ἀκολουθιῶν, ἀλλ' ἅμα διορθωθείσα, ἀνακαινισθεῖσα καὶ συμπληρωθεῖσα «νέα ἐκδοσις» τῆς τε «Ἀκολουθίας» καὶ τοῦ

«Βίου» τῆς ὁσιομάρτυρος Φιλοθέης. Τὰς δυσχερείας τῆς συμπληρώσεως διὰ «νέων» συνθέσεων καὶ τῆς διορθώσεως ἢ καὶ ὀρθῆς τοποθετήσεως τῶν ὕμνων τῶν τοῦ εἴδους τούτου Ἀκολουθιῶν, μάλιστα μετὰ «Κανόνων» ἐν ἀκροστιχίδι, μόνον οἱ ἐπαίοντες εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμῆσουν. Καὶ θεωρῶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἀκριβῶς ταύτης τὸν Θεοφιλέστατον Ρωγῶν περισσότερον δικαιούμενον ἀναγνωρίσεως καὶ ἐπαινοῦ διὰ τὸ ἔργον του. Πάντως καλὸν θὰ ἦτο ἐν σημειώσει νὰ ἐδηλοῦτο ὁ «νέας» συνθέσεως ὕμνος, αἱ ἐκασταχοῦ γινόμεναι διορθώσεις ἢ συμπληρώσεις, αἱ τυχὸν προκρινθεῖσαι ἀνατοποθετήσεις, διὰ τί ἐκ τοῦ πρώτου «Κανόνος» ἠλείπουν οἱ πλείστοι τῶν ὕμνων, πῶς καὶ διὰ τί ἐν τῷ δευτέρῳ «Κανόνι» ἐμφανίζεται ἡ περίσσεια τῶν ὕμνων ἐν διαφορετικῇ σειρᾷ τῆς διδομένης Ἀκροστιχίδος καὶ τέλος μήπως ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ «Κανόνι» ἐγκρύπτονται εἰρμοὶ καὶ ὕμνοι ἐκ τοῦ πρώτου «Κανόνος» κλπ. ; Ἐπίσης ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ «Βίου» τῆς ἁγίας Φιλοθέης καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἠριθμοῦντο κατὰ πεντάδας οἱ στίχοι. Ὡς πρὸς τὸ ἐν τέλει «Μουσικὸν Παράρτημα», ἐν ᾧ παρατίθενται ὁ «Πολυέλεος» καὶ τὸ «Ἀπολυτίκιον» τῆς ἑορτῆς ἐν τε τῇ βυζαντινῇ καὶ τῇ εὐρωπαϊκῇ παρασημαντικῇ κατ' ἰδίαν σύνθεσιν τοῦ ἐκδίδοντος Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ρωγῶν, δὲν ἔχω ἢ ἐπαίνους νὰ ἐκφράσω.

Ἐν τέλει καὶ τοῦτο λεχθῆτω. Ἡ εὐχέρεια, μεθ' ἧς ἡ ἀγιωτάτη ἡμῶν Ἐκκλησία ἐγκρίνει καὶ ἐπιδοκιμάζει πάλαι τε καὶ νῦν τὴν διόρθωσιν, συμπλήρωσιν καὶ νέαν σύνθεσιν τῶν ἱερῶν ὕμνολογικῶν κειμένων καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἐπίσημον ἐν ταῖς ἱεροτελεσטיαῖς αὐτῆς κατὰ τὸν διατεταγμένον καιρὸν χρῆσιν αὐτῶν, φανεροὶ τὸ φιλελεύθερον καὶ φιλοπρόοδον πνεῖμα, μεθ' ἧς ἔκπαλαι αὕτη ἐνεφορεῖτο καὶ εἰς ὅπερ ἀσφαλῶς ὀφείλεται ὁ μέγας ὕμνογραφικὸς πλοῦτος ταύτης.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Καστοριά. I, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι. Πίνακες, (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 17), Θεσσαλονίκη 1953, 4ον μέγα, ἔγχρωμος προμετωπίς σελ. 60 + πίν. 262.

Τὴν βυζαντινὴν Καστοριὰν ἀπεκάλυψεν ὁ καθηγητὴς Α. Ὀρλάνδος πρὸ δεκαπέντε περίπου ἐτῶν, ἀφιερῶσας εἰς αὐτὴν τὸν Δ' τόμον τοῦ Ἀρχείου Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος (1938). Ἦδη ὁ κ. Πελεκανίδης εἰς τὸν παρόντα τόμον, μνημειώδη ἐκδοσιν τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, μᾶς ἀποκαλύπτει εἰδικώτερον τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριάς, κατόπιν ὑπομονητικῶν ἐργασιῶν στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν διὰ γενναίας χρηγίας τοῦ Δήμου Καστοριέων.

Τῶν πινάκων τοῦ παρόντος τόμου προηγεῖται λεπτομερὲς εὐρετήριο κατὰ μνημεῖον, εὐρετήριο εἰκονογραφικὸν (ἄλφαβητικῶς) καὶ πίναξ ἀντιστοιχίας μεταξὺ τῶν δημοσιευομένων εἰκόνων καὶ τῆς ἀριθμῆσεως τῶν φωτογραφικῶν πλακῶν.

Παρουσιάζονται αἱ τοιχογραφίαι δεκαοκτῶ ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριάς ἀπὸ τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος, κατὰ τὰξιν χρονολογικὴν οὕτως, ὥστε ὁ διατρέχων τοὺς πίνακας ν' ἀποκτᾷ συγχρόνως καὶ μίαν ἐποπτεῖαν τῆς πορείας τῆς ζωγραφικῆς, ὅπως αὕτη ἠσκήθη εἰς μίαν πόλιν, ὅπως ἡ Καστοριά, συνεχῶς καὶ ἀφθόνως. Τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ γενικῶς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων, πρὸ παντὸς ὅμως διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, ὅτε δὲν ὑπῆρχον πλέον διὰ τὸν ἑλληνισμόν πρόσφοροι αἱ μεγάλαι ἐστίαί ἀστικῆς πνευματικῆς καλλιουργίας, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ χρονολογίαι τῶν βυζαντινῶν μνημείων, τὰς ὁποίας προτείνει ὁ κ. Πελεκανίδης, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς σχετικὰς χρονολογήσεις τοῦ κ. Ὁρλάνδου. Οὕτω τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τοῦ Λημνιάτου ὁ Ὁρλ. Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Δ' 10 κ.έ. ἀνάγει εἰς τὸν 11ον αἰ., τὰς τοιχογραφίας τοῦ πρώτου στρώματος εἰς τὸν δευτέρον ἢ τρίτον τέταρτον τοῦ 11ου αἰ. καὶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου ἢ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ὁ Πελ. χρονολογεῖ τὰς τοιχογραφίας τοῦ πρώτου στρώματος (πίν. 38α Ἅγιος Νικόλαος, πίν. 41α Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, πίν. 41β προσωπογραφία τοῦ Κωνσταντίνου) εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰ., τοῦ δευτέρου δὲ στρώματος εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη ὁ Ὁρλάνδ. ἐν. ἀν. σ. 137 κ.έ. χρονολογεῖ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐνῶ ὁ Πελ. χρονολογεῖ αὐτὰς εἰς τὸν 11ον αἰ. (ἐπὶ τῇ βάσει ἀκιδιογραφήματος τοῦ ἔτους 1095). Πρὸς τούτοις παρουσιάζει ὁ Πελ. τὰς ἔξαιρες πολυτίμους διὰ τὴν καλὴν διατήρησιν καὶ τὴν νοπότητα τοῦ χρώματος τῶν τοιχογραφίας τῆς ἀπομέρου Μονῆς τῆς Παναγίας Μαυριωτίσσης. Εἶναι δ' αἱ μόναι ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστοριάς, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν ἀναμφισβητήτως (ἐπὶ τῇ βάσει προσωπογραφιῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ τοῦ συμβασιλέως υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου). Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου χρονολογεῖ ὁ Ὁρλάνδος ἐκ τῆς τοιχοδομίας της εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Σημειώνει ἐν τούτοις μίαν λεπτομέρειαν, παρατηρουμένην εἰς μνημεῖον τοῦ 9ου αἰῶνος (Σκριποῦ)—ὅτι αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι αἱ πλαισιώνουσαι τὰ παράθυρα ἔσχον τοῦ τοίχου κατὰ 0.10 μ., (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Δ' 111). Τὰς δὲ τοιχογραφίας χρονολογεῖ ὁ Ὁρλ. εἰς τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁ Πελ. διακρίνει τοιχογραφίας τοῦ 9ου αἰ. (πίν. 87, 88, 97α καὶ 100 τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος—Ἀπόστολοι τῆς Κρίσεως—καὶ τοῦ εὐκτηρίου εἰς τὸν γυναικωνίτην), τοιχογραφίας τοῦ 12-13ου καὶ ἄλλας τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἰς τὴν Κουμπελίδικην, ἡ ὁποία εἶχε βομβαρδισθῆ παρὰ τῶν Ἰταλῶν κατὰ τὸν Ἀλβανικὸν Πόλεμον, ὁ Ὁρλ. ἐν. ἀν. 125 κ.έ. σημειώνει τοιχογραφίας τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ 14ου αἰ. (τοιχογρ. τοῦ κυριῶς ναοῦ) καὶ τοῦ 1495 (τοῦ ἐξωνάρθηκος). Ὁ Πελεκαν.

πίν. 102 - 117 διακρίνει τοιχογραφίας τοῦ 13ου ἀντὶ τοῦ 14ου αἰῶνος, τὰς χρονολογημένας τοῦ 1495 καὶ ἄλλας τοῦ 16ου αἰῶνος. Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως ὁ Ὁρλ. ἐν. ἀν. 61 κ.έ. θεωρεῖ ὀλίγον μεταγενεστέραν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τοποθετῶν αὐτὴν εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος, τὰς δὲ τοιχογραφίας τῆς χρονολογεῖ εἰς τὸν 14ον (1359]60) καὶ τὸν 15ον αἰῶνα αἱ ἔξωτερικαί). Ὁ Πελεκανίδης (πίν. 118 - 141) παραλλήλως πρὸς αὐτὰς σημειώνει πρῶτον στρωῶμα τοῦ 9ου αἱ. (πίν. 118 τοιχογραφία τοῦ Ἀποστόλου Ματθαίου εἰς διακονικόν) καὶ ἄλλους τοῦ 13ου αἰῶνος (πίν. 140). Εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Κυρίτη ὁ Ὁρλανδ. ἐν. ἀν. 168]9 σημειώνει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἔτους 1654. Ὁ Πελεκ. διακρίνει καὶ τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος.

᾿Ωρισμένοι ἐκ τῶν χρονολογιῶν τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστοριάς, τὰς ὁποίας προτείνει ὁ κ. Πελεκονίδης, εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀκριβέστεραι ἐκείνων, τὰς ὁποίας εἶχε δεχθῆ ὁ κ. Ὁρλάνδος, π. χ. οἱ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κυρίτη, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου κ. ἄ. Πρέπει ὅμως νὰ δμολογηθῆ ὅτι ἢ εἰς τὸν 10ον καὶ ἰδίως εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀπόδοσις τοιχογραφιῶν ἐπὶ παλαιότερων στρωμάτων εἰς ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τεκμηρίων ἀνάγονται εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε παραδεδεγμένα χρονολογικὰ κριτήρια ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι μέχρι τῆς εἰς τὸν ἐπόμενον τόμον, τὸν τόμον τοῦ κειμένου, προσκομίσεις ἐκ μέρους τοῦ κ. Πελ. τῶν ἀποδείξεων περὶ τῶν χρονολογικῶν συμπερασμάτων του δικαιολογεῖται ἢ διατύπωσις κάποιας ἐπιφυλάξεως ὡς πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦδε ἀποδοχὴν των. Διότι αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 9ον αἰῶνα τοιχογραφίαι ἴσως ἀντανაკλοῦν ζωγραφικὴν παράδοσιν καθυστερημένην, ἐσκουμένην παρὰ ζωγράφων ἐντοπιῶν. Τούτων ἢ τέχνη πιθανῶς νὰ μὴ ἰκανοποίησε τὴν ἐξελιγμένην καλαισθησίαν τῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι ἢ θὰ διέκοψαν τὸ ἔργον τῶν «ἀρχαϊκῶν» ἐκείνων ζωγράφων εἰς τὴν ἀρχὴν του ἀκόμῃ, ὅπως π. χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως καὶ τὸν Ἅγιον Στέφανον, ἢ ἀπεφάσισαν, ἐξαφανίζοντες τὴν ἀρχαίαν—παρὰ τῶν ἐντοπιῶν ζωγράφων—διακόσμησιν τῶν Ἐκκλησιῶν των, νὰ ἐπαναλάβουν τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα διὰ τεχνιτῶν, τοὺς ὁποίους θὰ μετεκάλεσαν ἐκ τῶν μεγάλων κέντρων (Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινουπόλεως), ὅπως π. χ. εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Λημνιώτου. Διότι φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Καστοριᾶν ἐξηκολούθησαν νὰ ἐργάζωνται καὶ ἀργότερον τεχνίται, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐξητημένοι ἐκ τῆς «ἀρχαϊκῆς» παραδόσεως. Ἐπὶ παραδείγματι οἱ χαρακτῆρες (ὀφθαλμοὶ κλπ.) τοῦ Χριστοῦ τῆς Βαπτίσεως εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον (πίν. 95), τὴν ὁποίαν ὁ Πελ. χρονολογεῖ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα εἶναι «ἀρχαϊκοί». Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (πίν. 98α), ὁμοίως εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον, τὰς ὁποίας ὁ Πελ. χρονολογεῖ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα,

ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν μεγάλους, ἀρχαίκοις ὀφθαλμούς, ἀλλὰ καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν χρωματικὴν κηλίδα (σκίασιν) εἰς τὰς παρειάς, γνώρισμα τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἀποδιδομένων παρὰ τοῦ Πελ. εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Εἰς αὐτὰς ὅμως παρατηροῦμεν ὀφθαλμούς μικροῦς, θεωρουμένους κοινῶς ὡς κριτήρια ὀψιμότητος. Καὶ θὰ ἦτο δικαιολογημένον περὶ τοῦ προκειμένου ν' ἀντιστραφοῦν αἱ χρονολογίαι—ἂν ἐννοεῖται δὲν ἐμποδίζουσαν ἄλλοι π. χ. ἀρχαιολογικοὶ λόγοι.

Δι' ὧσων εἶπον ἠθέλησα νὰ δείξω πόσον δύσκολα καὶ περίπλοκα προβλήματα παρουσιάζει ἡ χρονολόγησις τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστοριάς. Ὁ κ. Πελεκανίδης θὰ ἐπιληφθῆ τῆς λύσεώς των εἰς τὸν τόμον τοῦ κειμένου, ὃ ὅποτις θὰ ἐπακολουθήσῃ τὸν παρόντα τόμον καὶ ὅπου, ἴσως, θὰ μᾶς προσδιορίσῃ ἐν μορφολογικὸν κριτήριον καὶ ἀκόμη θὰ καθορίσῃ τί εἰδικῶς προσφέρει ἡ Καστοριά εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Θὰ μᾶς διηυκόλυνε πολὺ εἰς τὸ νὰ διαμορφώσωμεν ὀρθὴν κρίσιν, ἂν ὁ ἀναμενόμενος δεύτερος τόμος γίνετο πλουσιώτερος εἰς πολλὰς καὶ καλὰς εἰκόνας μὲ λεπτομερείας τοῦ πλασίματος τῶν μορφῶν· διότι θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ διακρίνωμεν καθαρότερον τὰς μορφολογικὰς διαφοράς.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Α. Ξυγγούπουλος, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 16), Θεσσαλονίκη 1953. 4ον σελ. 66, προμτωπίς, πίνakes 43.

Ὁ κ. Ξυγγόπουλος εἶχεν εὐτυχῆσαι πρὸ ἐτῶν ν' ἀποκαλύψῃ μέγα μέρος τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1932, 133-156) ἐν τῷ μεταξὺ νεώτεροι ἐργασίαι ἤλευθέρωσαν ἐκ τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων καὶ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα, ἥδη δὲ ὁ κ. Ξυγγόπουλος προβαίνει εἰς γενικὴν δημοσίευσιν τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως τοῦ μνημείου. Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ προγράμματος καὶ τῆς πορείας τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, περιγράφει καὶ ἀναλύει εἰκονογραφικῶς τὰς σκηνὰς τοῦ δωδεκαόρτου καὶ τὰς μεμονωμένας μορφὰς κλπ. καὶ τέλος ὁμιλεῖ περὶ τῆς τέχνης των.

Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἤρχισεν ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Νίφωνος Α' (1312—1315), δὲν ἐξετελέσθη ὅμως ὁλόκληρον τὸ πρόγραμμα. Αἱ ἐργασίαι διεκόπησαν πιθανῶς μετὰ τὴν καθάραισιν τοῦ Νίφωνος, συμπληρωθεῖσης τῆς διακοσμῆσεως διὰ τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Νίφωνος, ἡγουμένον Παύλου. Εἰργάσθησαν, ὑπὸ τὴν γενικὴν ὀδηγίαν ἐνός, δύο ψηφιδογράφοι (σ. 62 κ.ε.), ὃ εἷς μὲ ἰδιοσυγκρασίαν τοιχογράφου καὶ ὃ ἄλλος μὲ ἰδιοσυγκρασίαν ἱμπρεσσιονιστικὴν, ἀγαπῶν τεχνικὴν ἀδρᾶν. Ἡ εἰκονογραφία ἦτο ἐκλεκτικὴ συνδέεται μὲ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Κ]λεως τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ., ἀλλὰ συμπλέκονται καὶ στοιχεῖα μακε-

δονικά, ἂν καὶ ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Μακεδονίας ὡς πρὸν τὴν εἰκονογραφίαν δὲν εἶναι εὐχερής. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοπρίαν τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διακρίνονται δ.ἀ τὸν ἰσχυρὸν ρεαλισμὸν των. Εἰς τὰ πρόσωπα δίδονται χαρακτῆρες ἀτομικοί, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου καταβάλλεται προσπάθεια ν' ἀποδοθῇ ὁ χώρος, εἰς βάθος (Βαϊοφόρος πίν. 22).

Κατὰ τὴν πραγματέυσιν τοῦ θέματός του ὁ κ. Ξ. ἐπιλαμβάνεται τῶν εὐκαιριῶν νὰ προβῇ εἰς πολλὰς παρατηρήσεις καὶ τὸ πρόγραμμα καὶ τὴν εἰκονογραφίαν (οὕτω π.χ. ἡ τοποθέτησις τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Ἰωάννου εἰς τὰ ἀνατολικά σφαιρικά τρίγωνα ἐξηγεῖται ὡς ὀφειλομένη εἰς δογματικούς λόγους: ἔκθεσις τῶν δύο πηγῶν — τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας — τῆς γενεολογίας τοῦ Χριστοῦ [σ. 43 κ. ἐ]), περὶ τοὺς χαρακτῆρας (ρεαλισμὸς — δραματικότης) τῆς μακεδοδικῆς σχολῆς ζωγραφικῆς, περὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ στοιχείου εἰς τὴν τέχνην τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα παλαιολόγια μνημεῖα κ.ἄ.

Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰ. ἀνήκει εἰς κρίσιμον περίοδον, ἣ ὁποία θὰ ἐπισημάνῃ ἔκτοτε τὴν πορείαν τῆς θρησκευτικῆς τέχνης τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ ὥραία δὲ δημοσίευσις ἐνὸς λαμπροῦ μνημείου τῶν χρόνων ἐκείνων, ὡς εἶναι τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, προσφέρει θετικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν προώθησιν τῶν γνώσεών μας ἐπὶ τομέως ἀκόμη ἀρκετὰ περιπλόκου.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Α. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 15), Θεσσαλονίκη 1952, 4ον σελ. η' + 85 εἰκόνες 36, πίνακες Α' — Δ').

Ἐξετάζονται ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν τῶν Ταξιαρχῶν, τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφانوῦ, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τοῦ 13 — 14ου αἰ., καὶ ἀποκαθίστανται αἱ ἀρχικαὶ μορφαὶ των. Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν (σ. 5 κ. ἐ.) εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος, μὲ «περίπατον» εἰς σχῆμα ἀκαστραμμένου Π καὶ μὲ ὑποκάτω κρύπτῃν μὲ σειρὰν ἀρκοσολίων διὰ ταφάς. (Ἐν σελ. 25 κ. ἐ. ἐπιχειρεῖται κατάταξις τῶν διωρόφων ναῶν). Ὑποστηρίζεται ὅτι πρόκειται περὶ καθολικοῦ ἄλλοτε μονῆς. Περίπου ὁμοίου τύπου εἶναι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ (σ. 29 κ. ἐ.), ὁμοίως καθολικὸν μονυδρίου, τοῦ ὁποίου μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐσώζετο εἰσέτι τὸ βυζαντινὸν πολὺ ἐνδιαφέρον πρόπυλον, καταστραφέν ἤδη. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἔχει περισσότερον ἐκδηλον τὸν χαρακτῆρα τῆς τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς — μὲ κλίτη Ἰσου πλάτους καὶ νάρθηκα. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν σταυροειδῶν ναῶν, τῶν ὁποίων ὁ τροῦλος στηρίζεται ἐπὶ τῶν παραστάδων τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ

δύο παραστάδων (ἄλλαχοῦ τοίχων) ἔξερχομένων ἐκ τοῦ Δ. τοίχου, ὅπως περιπίπτει εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀθηνῶν κ.τ.δ. Εἰς τὴν Β., Δ. καὶ Ν. πλευράν περιβάλλεται ὑπὸ στοᾶς (εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου Π). Ὁ ναῖσκος τέλος τοῦ Σωτήρος εἶναι τρουλλωτὸς μονόχωρος μὲ δύο πλαγίας κόγχας, ἀνοιγομένους εἰς τὸ πᾶχος τῶν πλαγίων τοίχων. Ἡ ἐξέτασις καὶ χρονολογικὴ τοποθέτησις τῶν ναῶν τούτων δίδει εἰς τὸν σ. τὴν εὐκαιρίαν νὰ σημειώσῃ πολλὰς τοπογραφικὰς παρατηρήσεις περὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουν οἱ ἐν λόγῳ ναοί. Εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 79 κ. ἑ.) διατυπώνονται γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία περιβάλλει τοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐξηγεῖται αὕτη ὡς ἐξειλιγμένη μορφή ἀρχικῶς ξυλίνου ὑποστέγου. Ἐπίσης διατυπώνονται παρατηρήσεις περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων. Κατὰ τὸν σ. τὴν διακρίνει ἡ ἀπλούστευσις καὶ ἡ ἐκλεκτικότης.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

E j n a r D y g g v e, Über die freistehende Kterusbank, «Beiträge zur Geschichte des Bema, «Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte», Band I, Festschrift für Rudolf Egger, Ulagenfurt 1952, 41 - 52.

Μὲ βάσιν τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Β. καὶ Α. Ἀδριατικῆς ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ κυκλοτεροῦς συνθρόνου καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βήματος. Ἐσωτερικὸς λόγος τοῦ ἀποχωρισμοῦ ἰδιαίτερου χώρου—τοῦ βήματος—ἦτο ἡ κατὰ τὰς συναθροίσεις ἐπιφύλαξις τιμητικῆς θέσεως εἰς τοὺς πρεσβυτέρους γύρω τὴν φορητῆς ἀγίας τραπέζης. Ἐν τούτοις ἡ διαμόρφωσις τοῦ βήματος τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀνωτέρω προϋποθέσεως, δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς ἐπίνοιαν χριστιανικὴν ἐμπνέεται ἐκ τῆς ἀντιστοίχου διατάξεως τοῦ τρικλινίου τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ πρὸ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος θέσις τῆς ἀγίας τραπέζης μὲ τὸ ὑπεράνω αὐτῆς ὑψούμενον κιβώριον εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ἔμπροσθεν ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας εὐρισκόμενον αὐτοκρατορικὸν θρόνον ὑπὸ κιβώριον μὲ βῆμα. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὑπόκειται ἡ ἔννοια τῆς ἀποθεώσεως: ἐδῶ τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὴν ἐκτύλιξιν τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας (τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τυπικοῦ, περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορος)—ἐκεῖ τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν κατὰ τὴν τέλει τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας. Οὕτω αἱ μορφαὶ τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορος—Θεοῦ εἰσηλθόν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Χριστοῦ—βασιλέως, θρόνος τοῦ ὁποίου ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἡ ἀγία τράπεζα. Τὴν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν λειτουργίαν ἐπίδρασιν τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας εὐρίσκει ὁ σ. ἀνακλωμένην καὶ εἰς εἰκονογραφικὰς συνθέσεις· εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν βᾶθος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται ἡ προσφορά τοῦ Μελχισεδέκ, ἡ θυσία τοῦ Ἀβελ καὶ

ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου ἐν Ραβέννη. Ἡ ἀπὸ μέρους τῆς ἐκκλησίας βαθμιαία ἀποδοχὴ τῶν ἐξωτερικῶν διατυπώσεων τοῦ τυπικοῦ τοῦ ἱεροῦ παλατίου ἔγινεν ἀφότου αὕτη ἐξελίχθη εἰς ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους. Τέλος τὴν ἐκατέρωθεν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἡμικυκλικῶς διάταξιν τῶν ἐδρῶν τῶν κληρικῶν ἐξηγεῖ ὁ σ. ἐξ ἀντιστοίχου διατάξεως τῆς ἰδιωτικῆς οἰκίας.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

P. Lemerle, La publication des fouilles de la Basilique Vaticane et la question du tombeau de saint Pierre, Revue Historique (1952, 205 - 227)

Κατὰ τὸ ἔτος 1930 ἀνετέθη εἰς καθολικὸς ἀρχαιολόγους ἡ ἐνέργεια ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐπὶ τοῦ Βατικανοῦ ἐν Ρώμῃ, περὶ τὰ δώδεκα μέτρα ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ σημερινοῦ πελωρίου ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν λόγῳ ἀνασκαφῆς ἐδημοσιεύθησαν τὸ 1951 εἰς δύο πολυτελεστάτους τόμους (*Esplorazioni sotto la confessione di S. Pietro in Vaticano eseguito negli anni 1940 - 1949*) εἰς περιορισμένον ἀριθμὸν ἀντιτύπων καὶ εἰς ὑψηλὴν τιμὴν, συνεπῶς λίαν δυσπροσίτους ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς εἰδικοὺς καὶ εἰς τὰς βιβλιοθήκας, ὡς νὰ ὑπόκειται ὑπὸ τὴν θέλησιν τῶν ἐκδοτῶν ἀπροθυμία πρὸς ἀποκατάστασιν ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ δημοσιεύματος καὶ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἐνηργήθησαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον εὐθύνην τῆς Ἁγίας Ἐδρας, διατυπώνεται δὲ εἰς τὴν δημοσίευσίν των ἡ διαβεβαίωσις ὅτι αὗται εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ εὐρεθῇ ὁ τάφος τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Ἐν τῷ πρᾶγμα ἔχη οὕτω ὁ καθεὶς εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ ἀρχαιολογικῆς ἀνακαλύψεως μεγάλης ἐπιστημονικῆς, ἀλλὰ πρὸ παντὸς πολιτικοθρησκευτικῆς σημασίας.

Ὁ κ. Lemerle εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην του ὑποβάλλει τὸ δημοσίευμα τοῦ Βατικανοῦ εἰς δξὺν ἔλεγχον. Ἐξετάζει τὰ ζητήματα τῆς χρονολογήσεως τῆς νεκροπόλεως καὶ τῆς ἐμφανίσεως τῶν χριστιανικῶν τάφων μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς νεκροπόλεως κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς οἰκοδομίῳ τῆς πρώτης βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ὁ σ. συνάγει ὅτι ἡ νεκρόπολις συνεστήθη παρὰ ἐθνικῶν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου μ. Χ. αἰ., ὅτι ἔχνη χριστιανισμοῦ παρουσιάζονται τὸ ἐνωρίτερον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ., ἐντελῶς δὲ ἀσημανταὶ καὶ τέλος ὅτι τίποτε δὲν προδίδει πρῶμιον καὶ ἐντεταμένην χριστιανικὴν παρουσίαν εἰς τὸ μέρος τοῦτο οὔτε καὶ ἀπονομὴν ἰδιαιτέρας τινὸς εὐλαβείας πρὸς αὐτό. Ἡ ἱστορία τῆς νεκροπόλεως ἐκτείνεται μέχρι τῶν χρόνων οἰκοδομῆς τῆς βασιλικῆς (σ. 208 κ.ε.). Ἡ θέσις ἡ θεωρουμένη ὡς τόπος ταφῆς τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, δὲν ἀπετέλει χῶρον ἐπίτηδες διευθετημένον καὶ προσιτὸν εἰς τὰ πλήθη,

ἀλλὰ χώρον κενὸν μεταξὺ ἄλλων, ἔθνικῶν μαυσωλείων, ἄνευ ἰδικῶν του τοίχων. Ἄλλως καὶ ὁ ἔξηγούμενος ὡς τάφος τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου εἶναι ὑποθετικὸς, δὲν εὐρέθῃ καθ' αὐτὸ τάφος (σ. 210 κ.έ.). Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ «τάφου» τούτου ἰδρυθεῖσαν ἀναμνηστικὴν κατασκευὴν (memoria), αὕτη ὑπῆρξε νεκρικὸν κτίσμα ἔθνικόν, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 2ου αἰ., ἀργότερον ὅμως ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου, πιθανῶς παρὰ τῶν χριστιανῶν. Ἡ ἐκχριστιάνισις τοῦ τόπου συνετελέσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (σ. 515 κ.έ.). Κατὰ τὸν κ. Lemerle (σ. 222 κ.έ.) οὐδέποτε ὑπὸ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶχεν ὑπάρξει ἀρχαϊκὴ Confessio πρὸς τιμὴν τῶν λειψάνων τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Ἡ σχετικὴ παράδοσις εἶναι μεταγενεστέρα, προελθοῦσα κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τοῦ μοντανισμοῦ, ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς Ρώμης, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς, νὰ ὀργανώσῃ τὴν λατρείαν πρὸς τοὺς μάρτυράς της, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας της νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ πρωτεῖον ἐναντι τῆς Καρχηδόνας. Ἡ λατεία τοῦ Πέτρου ὀργανοῦται καὶ ἀναπτύσσεται εἰς τὰς κατακόμβας ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., μόλις δὲ κατὰ τὸν 4ον αἰ. ἐντοπίζονται ἡ λατεία τοῦ ἐπὶ τοῦ Βατικανοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τοῦ μαρτυρίου καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων μνημείων τῆς ἔθνικῆς νεκροπόλεως μεσολαβεῖ διάστημα χρονικὸν σχεδὸν ἐνὸς αἰῶνος, οὕτως, ὥστε νὰ παρουσιάζεται πολὺ δύσκολος ἡ ἀποκατάστασις ἱστορικῆς συνεχείας, ἀδιακόλου εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ἀφορώσης εἰς τὸ μαρτύριον, τὸν ἐνταφιασμὸν καὶ τὴν λατρείαν τοῦ Ἀποστόλου. Τὸν 1ον αἰῶνα ἡ ἀκριβὴς θέσις θὰ εἶχεν ἤδη λησμονηθῇ. Ἐκ τῶν ὑστέρων ὅμως ἀνεζητήθη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ὁ τάφος Πέτρου, ἐταυτίσθη οὕτως πρὸς τὸ νεκρικὸν κτίσμα, τὸ ἀνευρεθὲν ἤδη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, καὶ ἔτυχε μικρᾶς διαμορφώσεως ὀλίγον πρὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς βασιλικῆς. Εἶναι δὲ μάλιστα πρόβλημα κατὰ πόσον ἡ πρώτη βασιλικὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἐκτίσθη πράγματι ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἢ παρὰ τῶν διαδόχων του.

Ἡ ἀνάλυσις τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν δεδομένων ὑπὸ τοῦ κ. Lemerle εἶναι πολὺ πειστικὴ. Πρὸς μὲντοι ἀνεξαρτήτου γνώμης εἶναι βέβαια ὀρθὸν ν' ἀκουσθῇ καὶ ἡ—πλὴν ἀπρόσιτος—altera pars. Ἐν τούτοις διαφαίνεται ὅτι τὰς ἀνασκαφάς καὶ τὸ σχετικὸν δημοσίευμα τοῦ Βατικανοῦ διέπει σκέψις περισσότερον πολιτικοῦ χαρακτῆρος, χωρὶς ἀνεπιφύλακτον σεβασμὸν πρὸς τὰ πράγματα, πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ ποῖον ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρᾶγμα καὶ ἡ ἀλήθεια εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν; Ὁ τάφος τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἢ ἡ Ἁγία Ἔδρα;

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Κίττου Α. Μακρῆ, Δύο λαϊκοὶ ζωγράφοι. Γιάννης Παγώνης — Θανάσης Παγώνης. Βόλος 1952, σελ. 32 καὶ εἰκοσι πέντε εἰκόνες ἐπιτὸς κειμένων.

Ἐξετάζεται τὸ ἔργον τῶν ζωγράφων Ἰωάννου καὶ Ἀθανασίου Παγώνη, πατρὸς καὶ υἱοῦ, ἐργασθέντων εἰς τὴν Δράκιαν τοῦ Πηλίου ἀπὸ τοῦ

τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος ὡς τοιχογράφων ἐκκλησιῶν καὶ διακοσμητῶν ἀρχοντικῶν οἰκιῶν. Τὸ δροσερὸν λαϊκὸν ὕφος των μᾶς ἀποκαλύπτει γνησίας αἰσθητικὸς ἀρετὰς καὶ μᾶς ἀνάγει εἰς τὰς ρίζας τῆς νεοελληνικῆς παραδόσεως, τὰς ὁποίας ἀτυχῶς δὲν ἀξιοποίησεν ἢ μετὰ τὴν Μεγάλην Ἐπανάστασιν ἐπικρατήσασα τάξις πραγμάτων. Ὁ κ. Μακρῆς ἀνέλαβε μὲ ζῆλον νὰ ἀνασύρῃ μίαν πτυχὴν τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν μας καθήκον, διότι αὕτη συμπίπτει πρὸς τὸ τέλος μιᾶς τέχνης—τῆς «ἐφ' ὕγροϊς» τοιχογραφίας—ἀσκουμένης ἀπὸ χιλιετιῶν εἰς αὐτὸν τὸν τόπον, καὶ γενικώτερον συμπίπτει πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαιῶνος καὶ τὴν αὐγὴν τῆς νέας ἐποχῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος. Τὸ ὠραῖον βιβλίον τοῦ κ. Μακρῆ μᾶς ὑπενθυμίζει ἀκόμη τὸ καθήκον τῆς διασώσεως, ὡς ἐθνικῶν κειμηλίων, τῶν μνημείων τῆς λαϊκοῦ ὕφους ζωγραφικῆς καὶ γενικώτερον τῶν μνημείων τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἐν προσέξωμεν, μὲ γνῶσιν καὶ σκέψιν, τὰς τάσεις τοῦ προεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ εὐρωμεν βοήθημα εἰς τὴν ἐθνικὴν μας πορείαν καὶ θὰ ὑπερνηκίωμεν κἀποίαν εὐκόλον κενολογίαν, κληρονομίας τῆς περιόδου, ὅτε εἶχεν ὑποχωρήσει ἢ προσοχὴ πρὸς τὰς ρίζας τοῦ ἔθνους.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Τὰ χρυσοκλαβαρικὰ συρματέϊνα — συρμακέσικα κεντήματα (Extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier), Ἀθῆναι 1952, σελ. 52 εἰκ. 32.

Ἐξετάζεται ἡ εἰδικὴ τεχνικὴ τῶν χρυσοκεντημάτων, τὰ ὁποῖα εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην ὀνομάζονται συρμακέσικα, ἀναγόμενα παρὰ τῆς σ. εἰς τὴν τεχνικὴν τῶν βυζαντινῶν συρματηρῶν, χρυσοκλάβων, χρυσοκλαβαρικῶν, αὐροκλάβων κλπ., χρησιμοποιοουμένην καὶ εἰς τὰ παλαιότερα κεντητὰ ἐκκλησιαστικὰ ἄμφια καὶ ὑφάσματα. Χαρακτηριστικὸν τῆς τεχνικῆς τῶν συρματηρῶν εἶναι ὅτι τὸ νῆμα ἐπιρράπτεται, «καρφώνεται» (clavus = καρφίον) ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος κατὰ διαφόρους διακοσμητικοὺς τρόπους, πάντως ὁμως οὕτως, ὥστε νὰ καλύπτῃ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος. Καὶ τῶν κλαπτῶν ἢ τεχνικῆ, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ μὴ προτιμᾶται ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑφασμάτων, εἶναι νὰ ἐπιρράπτεται τὸ νῆμα (κορδόνι, γαϊτάνι) ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος, ἀλλὰ κατὰ τὴν φορὰν τοῦ σχεδίου. Ἐδῶ ἡ φορὰ τοῦ νήματος διαμορφώνει τὸ διακοσμητικὸν θέμα. Ἡ Χ. ὁρᾶται ἐκ τῆς ὁρθῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ τεχνικὴ τῶν βυζαντινῶν χρυσοκεντημάτων ἐπὶ τῶν κοσμικῶν στολῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀμφίων ἐπεβίωσεν, ὅπως τόσαι ἄλλαι τεχνικαὶ εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ἐντεῦθεν δὲ αὕτη λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ μᾶς δώσῃ πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς μέχρι πρό τινος ἀκόμη ἀσκουμένης εἰς τὴν Ἠπειροῦν κεντητικῆς καὶ νὰ ἐξηγήσῃ πλῆθος σχετικῶν τεχνικῶν ὄρων.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Ἄννας Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου, Ὁ Ἅγιος Μάμας (ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ἀριθ. 57. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν - Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο. Διεύθυνσις Μέλπωσ Μερλιέ, Καππαδοκία ἀριθ. 9), Ἀθήναι 1953. σελ. 116 πίν. I - XVII.

Εἰς καλαισθητὸν τόμον, ὅπως εἶναι ὅλαι αἱ ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν, καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν σειρὰν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Καππαδοκίαν δημόσιευμάτων, τὰ ὁποῖα ἐτοιμάζει τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς κ. Μέλπωσ Μερλιέ Κέντρον Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ἀποβλέπον εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ κ. Ἄννα Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου ἀσχολεῖται περὶ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ἐνὸς μὲ ὄρφικους χαρακτῆρας ἁγίου, ἐκ τῶν προσφιλεστέρων εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας καὶ γενικώτερον εἰς τοὺς ποιμενικοὺς πληθυσμούς. Εἰς τὴν ὥραιαν αὐτὴν ἀγιολογικὴν ἐργασίαν, ἐξετάζονται τὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ζητήματα περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ἡ λατρεία του, ἡ ἐξάπλωσις αὐτῆς ἀνὰ τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ τέλος ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου.

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἡ σ. συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει τούτων δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ἱστορικὴ ὑπόστασις τοῦ προσώπου τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, χωρὶς βέβαια ν' ἀμφισβητεῖται ἡ ὑπαρξὶς ἱστορικοῦ τινος Πυρῆνος. Ἡ προσωπικότης τοῦ μάρτυρος, ὡς αὕτη διαγράφεται εἰς τοὺς βίους του, διεμορφώθη ἐκ τῆς ἤδη ἐν Καππαδοκίᾳ ἀσκουμένης λατρείας του, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶχον ἐπιβιώσει λείψανα τῆς ἐντοπίας—προχριστιανικῆς—λατρείας τῆς Θεᾶς Μᾶ, τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, ὅπως ἡ Κυβέλη, καὶ τῆς ἄρρενος μορφῆς της, τοῦ Ἄττιος· ἐκ τούτων ἔλαβεν ὁ Ἅγιος Μάμας τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματά του, ὡς εἶναι λ. χ. ὁ λέων, καὶ τοὺς ὄρφικους χαρακτῆρας του. Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἐκ τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας ὁ λατρενόμενος τάφος τοῦ ἁγίου ἐντοπίζεται—παρὰ τῆς κ. Χατζηνικολάου εἰς τὸ σημερινὸν Ντελικλί - Τάς—, ἀπλοῦται εἰς τὴν Μαρμασόν, τὴν Ναζιανζόν, τὴν Γάγγραν, ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Γαλλίαν, ὁπόθεν διὰ τῶν Φράγκων ἐνισχύεται ἡ ἤδη ὑπάρχουσα λατρεία του εἰς τὴν Κύπρον. Ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἡ κ. Χ. παρουσιάζει παραδείγματα τοῦ ἁγίου εἰς εἰδυλιακὴν σκηνήν, μὲ συντροφίαν ἐλάφων, παραδείγματα ὡς ποιμένος κρατοῦντος ράβδον ἐνίοτε καὶ ἀρνίον, ἔπειτα φερομένου τοῦ ἁγίου ἐπὶ λέοντος καὶ τέλος παραδείγματα μὲ σκηνὰς ἐκ τοῦ μαρτυρίου του.

Ἡ ἀγιολογία ἀποτελεῖ ἐπιστημονικὸν κλάδον ὥραιον καὶ πλήρη ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀτυχῶς ἀκόμη νέον· τὸ βιβλίον δὲ τῆς κ. Χατζηνικολάου εἶναι, ἂν δὲν ἀπατώμαι, τὸ πρῶτον, ὅπου εἰς μίαν σύνθεσιν ἐξετάζονται συνολικῶς τὰ προβλήματα, πού θέτει ἡ λατρεία ἐνὸς ἁγίου. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου, τὸ περὶ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ ἁγίου Μάμαντος, εἶναι κάπως ἀνεπεξέργαστον,

γραμμένον μὲ βίαν. Ἐπίσης θὰ εἶχε κανεὶς νὰ σημειώσῃ λεπτομερειακάς, πολὺ ὀλίγας, παραδρομάς· πρὸ παντὸς ὅμως ὀφείλει νὰ εὐχηθῆ ὥστε ἡ καλὴ αὕτη ἀπαρχὴ νὰ μὴ μείνῃ χωρὶς συνέχειαν.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Georges K. Spyridakis, Saint George dans la vie populaire (Extrait de L'Hellénisme Contemporain, No 2, 6ème année, mars-avril 1952) Athens 1952.

Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καθιδρύθη πιθανῶς εἰς τὴν Καππαδοκίαν, ἐκείθεν αἱ πρῶται περὶ τούτου ἀγιολογικαὶ παραδόσεις. Ἐκ τῶν σχετικῶν παραδόσεων ἡ περὶ τῆς θανατώσεως τοῦ δράκοντος ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν τοῦ μύθου τοῦ Περσέως, τοῦ λυτρώσαντος τὴν Ἄνδρομέδαν. Αἱ συνδεόμενα μὲ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου συνήθεται θεωροῦνται ὑπολείμματα τῶν ἀρχαίων ἀγροτικῶν ἑορτῶν τῆς ἀνοιξέως, διονυσιακοῦ χαρακτῆρος.

Δ. Ι. Π.

Σητηρίου Ι. Δάκαρη, Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Εὐβοία, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία Γ', 1952, 537 - 554.

Ὁ σ. ἀναλύων τὸ Προκοπ., Περὶ κτισμ. IV 1, 37·41 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων συνωκίσθη ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἰδικώτερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 527·528 μ. Χ., διὰ τῶν κατοίκων τῆς ἀρχαίας, θεσπρωτικῆς Εὐβοίας· καὶ διορθώνει τὸ Ἱεροκλ., Συνέκδ. 651, 3 «Εὐβοία Ἀκνίου» εἰς «Εὐβοία ἐκ νέου», ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὴν νέαν Εὐβοίαν, τὰ Ἰωάννινα (Πρακτ. Συνόδ. 879 «Ἰωαννίνη»), τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων ἐν τούτοις φαίνεται νὰ ἀπεδίδετο παρὰ τῶν ἐνοπιῶν εἰς τὴν τοποθεσίαν τῶν Ἰωαννίνων πρὸ τοῦ ἐκεῖ ἐποικισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς ἀρχαίας Εὐβοίας.

Δ. Ι. Π.